

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Λιάνα Στεφανή,
Δρ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Α.Μ.Θ.

«Το τοπίο είναι οι εγγραφές του χρόνου πάνω στον χώρο», Π.Ν. Δουκέλλης, 2005, 16.

Ο τόπος και το τοπίο: ορισμένες έννοιες. Την τελευταία δεκαετία ολοένα και περισσότερες ιστορικές, αρχαιολογικές και ανθρωπολογικές έρευνες στρέφονται στη μελέτη του τοπίου. Το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώθηκε και αναπτύχθηκε παράλληλα με τους σύγχρονους θεωρητικούς προβληματισμούς των ανθρωπιστικών σπουδών και ωρίμασε μεθοδολογικά μέσω της ανάπτυξης των επιφανειακών ερευνών, κυρίως τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια.

Το πρώτο λοιπόν ερώτημα που τίθεται σχετίζεται με το «τι είναι το τοπίο» και πως ή/και γιατί μπορεί να αποτελεί πεδίο έρευνας της αρχαιολογίας. Οι ανθρώπινες δραστηριότητες –οι οποίες αποτελούν τον κύριο στόχο της αρχαιολογικής έρευνας- συμβαίνουν μέσα στον **χώρο** όπου ο άνθρωπος ζει, κινείται και ενεργεί. Στην έννοια του χώρου περιλαμβάνεται ο **τόπος** με το σημασιολογικό περιεχόμενο του φυσικού περιβάλλοντος αλλά και το **τοπίο**, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται και παρατηρεί τον τόπο στον οποίο ζει, κινείται ή δραστηριοποιείται. Στην πραγματικότητα δηλαδή το τοπίο αποτυπώνει τη μορφή ενός προϋπάρχοντος ή παράλληλα υπάρχοντος χώρου. Το άτομο λοιπόν αποτελεί υποκείμενο και αντικείμενο ταυτόχρονα, αφού είναι αναπόσπαστο κομμάτι του χώρου και μαζί παρατηρητής του. Το τοπίο πέρα από τις σταθερές «αξίες» που το χαρακτηρίζουν και οι οποίες έχουν να κάνουν με τα φυσικά χαρακτηριστικά του χώρου, συναρτάται από μια σειρά υποκειμενικών παραγόντων, όπως οι αισθήσεις, η ψυχική κατάσταση, το κοινωνικό υπόβαθρο, τα βιώματα και οι επιθυμίες του παρατηρητή. Όπως χαρακτηριστικά έχει γραφτεί «ο όρος *τοπίο* αποτελεί κήμα της φαινομενολογικής προσέγγισης ενός τόπου» (Tilley 1994, 14-15) . Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι –σύμφωνα με τη φαινομενολογική σχολή

σκέψης- ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος τον τόπο που τον περιβάλλει όχι μόνο είναι απόρροια μιας σειράς μεταβλητών παραγόντων αλλά είναι και ιστορικά προσδιορισμένος με βάση τα ζητούμενα της συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής αλλά και την ιστορική μνήμη και γνώση που εμπειριέχει ο κάθε τόπος και η οποία μεταδίδεται από γενιά σε γενιά. Αυτές οι παράμετροι ισχύουν και σε ό,τι αφορά τον αρχαιολογικό χώρο, το μνημείο. Ιδιαίτερα οι προϊστορικοί αρχαιολογικοί χώροι και μάλιστα αυτοί της Μακεδονίας, οι οποίοι δεν σώζουν ορατά αρχιτεκτονικά λείψανα, αποτελούν ιδιαίτερα τοπία, πραγματικά κομμάτια του φυσικού χώρου και παράλληλα ανθρώπινα έργα μέσα σε αυτόν. Άλλοτε με τη μορφή χαμηλών ή ψηλών γήλοφων άλλοτε με τη μορφή ασφαλών θέσεων στην κορυφή υψωμάτων και πολλές φορές με τη μορφή απλών χωραφιών μέσα στην απέραντη μακεδονική πεδιάδα υπάρχουν στον χώρο συνθέτοντάς τον.

Είπαμε παραπάνω ότι ο άνθρωπος είναι αναπόσπαστο κομμάτι του τόπου στον οποίο ζει. Ίσως όμως αυτή η παρατήρηση μόνη της «αδικεί» τις πραγματικές διαστάσεις της επίδρασης του ανθρώπου στον τόπο, γιατί έχει ιστορικά αποδειχθεί ότι δεν είναι μόνο οι φυσικοί παράγοντες που προσδιορίζουν και συχνά καθορίζουν την πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών αλλά είναι και ο άνθρωπος που επεμβαίνει δραστικά στο φυσικό περιβάλλον και αφήνει ορατά τα σημάδιά του σε αυτό. Έχει λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ανίχνευση του αρχαίου τοπίου μέσα στο σύγχρονο και μέσω αυτού η προσέγγιση της ανθρώπινης παρουσίας στον χώρο. Άλλωστε η αρχαιολογική επιστήμη έχει στη βάση της ή προϋποθέτει μια τοπογραφική δραστηριότητα «χαρτογράφησης» παρελθουσών χρήσεων σε έναν παρόντα γεωγραφικό χώρο. Η εξέταση της μορφολογίας μιας γεωγραφικής περιοχής από την μεριά της αρχαιολογικής έρευνας –με τη βοήθεια φυσικών επιστημών- δεν αποσκοπεί μόνο στην προσέγγιση των φυσικών της χαρακτηριστικών αλλά και στην προσέγγιση χρήσεων του παρελθόντος. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να γίνουν κατανοητά χαρακτηριστικά των κοινωνιών που έδρασαν στην ίδια περιοχή σε προηγούμενες χρονικές περιόδους. Για παράδειγμα ο εντοπισμός κατασκευών που σχετίζονται με τη χρήση του εδάφους, όπως οι πεζούλες, αποδεικνύουν τη συνέχιση χρήσης μιας περιοχής για αγροτικούς σκοπούς ή -σε αντίθετη περίπτωση- την αλλαγή της χρήσης της γης από αγροτική σε

αστική. Εάν δε η έρευνα επικεντρωθεί στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου οικισμού, η μελέτη του χώρου μπορεί να φωτίσει μια σειρά θεμάτων, που ξεκινούν από την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και κατ' επέκταση την οικονομία του οικισμού, την επέμβαση του ανθρώπου στον χώρο, έτσι ώστε να διαμορφωθούν οι καταλληλότερες συνθήκες για τη διαβίωση και φθάνουν στη συμβολική φόρτιση φυσικών και τεχνητών στοιχείων του χώρου από τους ανθρώπους που ζούσαν εκεί. Θα λέγαμε ότι μόνο μέσω μιας συνθετικής οπτικής που περιλαμβάνει τα φυσικά δεδομένα και τα έργα με τα οποία οι άνθρωποι οργάνωσαν τον χώρο και τον διαχειρίστηκαν, μπορούμε να οδηγηθούμε σε μια προσέγγιση της πιθανής σχέσης των ανθρώπων με τον τόπο και της θέσης τους μέσα σε αυτόν.

Υπάρχει όμως άλλη μια διάσταση της σημασίας του αρχαιολογικού χώρου ως τμήματος του παρελθόντος τοπίου μέσα στο σύγχρονο: η ένταξη και η ανάπτυξη του αρχαιολογικού χώρου μέσα στο σύγχρονο τοπίο μέσω των δράσεων που αναπτύσσονται γύρω του -ξεκινώντας από τους περιορισμούς χρήσεων, προχωρώντας στην προστασία και τη διατήρησή του και φθάνοντας στην ανάδειξη και στην παρουσίασή του στο κοινό- σχετίζονται με τις ιστορικές, εθνικές, οικονομικές και άλλες αξίες που επενδύει η κοινωνία γενικά στην πολιτιστική κληρονομιά και ειδικότερα σε συγκεκριμένους αρχαιολογικούς χώρους με ιδιαίτερη σημασιοδότηση στη συλλογική μνήμη.

Ας περάσουμε σε ένα άλλο ζήτημα, αυτό της αντίληψης που είχαν για το τοπίο άτομα και κοινωνίες που δεν υπάρχουν πια. Εδώ υπάρχει μια δυσκολία, η οποία καταρχήν έγκειται στον υποκειμενισμό και στη φαινομενολογία του τοπίου, στοιχεία στα οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Η πιο πρόσφορη πηγή αναζήτησης τέτοιου είδους πληροφοριών βρίσκεται σε τοπιογραφίες, δηλαδή παραστάσεις του τοπίου της υπό μελέτης περιόδου. Και εδώ υπεισέρχεται ένα άλλο ζήτημα: πότε ξεκινούν οι παραστάσεις τοπίων και πώς εξηγείται η παντελής απουσία τοπιογραφιών από συγκεκριμένες χρονολογικές περιόδους ή από την τέχνη συγκεκριμένων πολιτισμών; Σε ό,τι αφορά την προϊστορική τέχνη είναι γεγονός ότι στη Νεολιθική εποχή και στην εποχή του Χαλκού στη Μακεδονία και στο υπόλοιπο Αιγαίο δεν εμφανίζονται παραστάσεις στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος. Εξαιρέσεις σε αυτόν τον κανόνα αποτελούν οι τοιχογραφίες των μινωικών ανακτόρων στην Κρήτη και

του Ακρωτηρίου της Θήρας, όπου το φυσικό περιβάλλον αποδίδεται με μάλλον ιλουζιονιστική διάθεση και συνήθως αποτελεί το «σκηνικό» της ανθρώπινης δράσης. Το γεγονός αυτό της απουσίας παραστάσεων τοπίων από την προϊστορική τέχνη έχει θεωρηθεί ότι σχετίζεται με την απουσία του νατουραλισμού, την αφαίρεση, η οποία την χαρακτηρίζει. Από την άλλη πλευρά κοινωνιολογικές έρευνες της τοπιογραφίας αντιμετωπίζουν το θέμα του τοπίου και της απεικόνισής του κάτω από το πρίσμα της σχέσης του με τον άνθρωπο και έχουν δείξει ότι η ίδια η έννοια του τοπίου σχετίζεται με την απομάκρυνση του ανθρώπου από τη φύση, της οποίας κάποτε αποτελούσε οργανικό κομμάτι. Υπάρχει μάλιστα η άποψη ότι οι τοπιογραφίες ξεκινούν την περίοδο της Αναγέννησης, εποχή κατά την οποία αναδύεται ο ανθρωποκεντρισμός και ο ατομισμός. Στην πραγματικότητα παραστάσεις τοπίων εμφανίζονται πολύ νωρίτερα: δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις φυσιοκρατικές παραστάσεις σε μακεδονικούς τάφους, όπως τα νερολούλουδα στον τάφο των Ανθεμίων στη Νάουσα ή τα τοπία στις τοιχογραφίες του Εσκουιλίνου της Ρώμης από το 40 π.Χ.. Τα τελευταία αποτελούν τις αρχαιότερες τοπιογραφίες της ευρωπαϊκής τέχνης. Όποτε και αν θεωρήσουμε ότι ξεκίνησαν οι παραστάσεις τοπίων στη δυτική τέχνη, το βέβαιο είναι ότι η προϊστορική τέχνη της Μακεδονίας δεν μας φέρνει εικόνες του τοπίου όπως το βίωναν οι άνθρωποι εκείνης της εποχής, ενώ ταυτόχρονα υπάρχουν αντικείμενα, τα οποία σφύζουν από φυσιοκρατία, από ρεαλιστική απεικόνιση στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος, όπως οι βάτραχοι από στεατίτη από τον οικισμό της Νέας Νικομήδειας Ημαθίας.

Το φυσικό περιβάλλον της προϊστορικής Μακεδονίας και η ανθρώπινη παρουσία. Από όσες μελέτες έχουν γίνει μέχρι σήμερα για το φυσικό περιβάλλον της Μακεδονίας ιδιαίτερη είναι η σημασία της μελέτης του Μ. Sivignon στο μνημειώδες έργο του Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*. Εδώ ο Sivignon καταφέρνει όχι μόνο να διαγράψει ανάγλυφα τη γεωγραφική εικόνα της Μακεδονίας αλλά και να τοποθετήσει τα φυσικά χαρακτηριστικά του τοπίου της στα ευρύτερα πλαίσια του ελληνικού και βαλκανικού χώρου. Παράλληλα μέσω της μελέτης του προτείνεται μια θεώρηση του φυσικού περιβάλλοντος της Μακεδονίας ως

του πραγματικού πλαισίου μέσα στο οποίο έδρασε ο άνθρωπος και έτσι πήρε σάρκα και οστά ο υλικός πολιτισμός της άλλοτε υπακούοντας σε φυσικούς περιορισμούς και άλλοτε τιθασεύοντας τις φυσικές αντιξοότητες.

Το φυσικό περιβάλλον της Μακεδονίας χαρακτηρίζεται από την επανάληψη ορισμένων συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, τα οποία διαμορφώνουν τόσο τη γενική γεωφυσική εικόνα όσο και το κλίμα. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι δύο: τα σχετικά ψηλά βουνά και τα λεκανοπέδια που με ελάχιστες εξαιρέσεις περικλείονται από βουνά. Τα βουνά της Μακεδονίας (Όλυμπος, Άσκιο, Βόρας, Πάικο, Βέρμιο, Πιέρια, Κερκίνη, Όρβηλος, Χολομώντας, Κερδύλλιο, Παγγαίο, Ροδόπη) ανήκουν στις Δειναρίδες και συγκεκριμένα στον κλάδο της οροσειράς των Ελληνίδων. Τα μεγαλύτερα από αυτά αποτελούν τα σύνορά της με τις άλλες γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας και ορισμένα χρησίμευσαν ως τα προς βορά σύνορα της σύγχρονης Ελλάδας. Τα λεκανοπέδια (όπως αυτά της Πτολεμαΐδας, της Αριδαίας, της Δράμας και των Σερρών) άλλοτε βρίσκονται σε πολύ χαμηλό υψόμετρο, ίσο με την επιφάνεια της θάλασσας, ενώ υπάρχουν λίγες περιπτώσεις λεκανοπεδίων σε μεγαλύτερο υψόμετρο. Τα λεκανοπέδια και οι κοιλάδες ανάμεσα στα βουνά διατρέχονται από ποτάμια, γεγονός που έχει σημαντικές επιπτώσεις στο κλίμα αυτών των περιοχών. Όσο πιο μακριά βρίσκεται από τη θάλασσα η πεδινή περιοχή τόσο πιο πολύ επηρεάζεται το κλίμα της από τα βουνά και τα ποτάμια. Κατά το παρελθόν σε αυτές τις λεκάνες υπήρχαν λίμνες, πολύ περισσότερες από αυτές που υπάρχουν σήμερα. Τα λεκανοπέδια που περικλείονται από βουνά, όπως είναι φυσικό, έχουν δυσκολία επικοινωνίας τόσο μεταξύ τους όσο και με άλλες περιοχές καθώς αυτή είναι δυνατή μόνο μέσω των λιγοστών φυσικών περασμάτων. Οι μοναδικές ανοιχτές, παραλιακές πεδιάδες της Μακεδονίας είναι η κεντρική πεδιάδα με έξοδο στον Θερμαϊκό και η νότια πεδιάδα, της Κατερίνης. Οι επικοινωνίες φαίνεται ότι είναι ευκολότερες στον άξονα βορά-νότου σε σχέση με τον άξονα ανατολή-δύση, γεγονός που σχετίζεται με τη διάταξη των ορεινών όγκων, η οποία με τη σειρά της επηρεάζει τη θέση των λεκανών και των περασμάτων των ποταμών. Είναι ενδεικτικό ότι, με εξαίρεση τον Αλιάκμονα, όλοι οι μεγάλοι μακεδονικοί ποταμοί (Αξιός, Στρυμόνας, Νέστος) έχουν πορεία από βορρά προς νότο, ενώ η πορεία τους προς τη θάλασσα

γίνεται μέσα από ένα κλιμακωτό ανάγλυφο από φαράγγια, στενωπούς και πεδινές περιοχές.

Το κλίμα της Μακεδονίας έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με βορειότερες περιοχές των Βαλκανίων επηρεάζεται όμως και από το Αιγαίο. Αυτό ισχύει πρώτιστα για τις παράκτιες περιοχές της Θεσσαλονίκης, της Πιερίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Χαλκιδικής. Η τελευταία άλλωστε, καθώς είναι μια χερσόνησος που εισχωρεί βαθιά στο Αιγαίο, είναι η μοναδική περιοχή της Μακεδονίας που έχει διαφορετικό γεωγραφικό και κλιματολογικό προφίλ, γεγονός που ενισχύεται και από την παρουσία της ελιάς. Η ελιά που αποτελεί το χαρακτηριστικότερο φυτό των περιοχών με μεσογειακό κλίμα απουσιάζει παντελώς από τη μακεδονική ενδοχώρα και εμφανίζεται μόνο στην Πιερία, και συγκεκριμένα στην περιοχή της αρχαίας Πύδνας, στα παράλια της Χαλκιδικής και στην κοιλάδα των Ελαιών κοντά στις Σέρρες, τη μοναδική μη παράλια περιοχή της Μακεδονίας όπου υπάρχει η καλλιέργεια ελιάς. Επιστρέφοντας στο κλίμα της Μακεδονίας βλέπουμε ότι οι βροχοπτώσεις είναι αρκετές τόσο κατά τους χειμερινούς όσο και κατά τους θερινούς μήνες, ενώ είναι σημαντικά περισσότερες στις περιοχές με μεγαλύτερο υψόμετρο. Οι χειμώνες είναι ψυχροί με χιονοπτώσεις, παγετούς και έντονη την επίδραση των βόρειων ανέμων (Βαρδάρης) στην περιοχή του Αξιού, ενώ τα καλοκαίρια η θερμοκρασία παρουσιάζει σημαντικές διακυμάνσεις. Ωστόσο δε λείπουν οι τοπικές διαφοροποιήσεις που οφείλονται στην επίδραση συγκεκριμένων παραγόντων. Για παράδειγμα στην περιοχή της Θεσσαλονίκης οι χειμώνες είναι υγροί αλλά σαφώς ηπιότεροι από τις γειτονικές περιοχές, γεγονός που οφείλεται στην επίδραση της θάλασσας.

Η σημερινή εικόνα της βλάστησης στη Μακεδονία δεν αναπαριστά αυτή που υπήρχε κατά την αρχαιότητα και μάλιστα στα προϊστορικά χρόνια. Η συνεχής ανθρώπινη δραστηριότητα είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση της βλάστησης και την παράλληλη αύξηση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Μιλήσαμε παραπάνω για την παρουσία της ελιάς σε λίγες μόνο περιοχές της Μακεδονίας με μεσογειακού χαρακτήρα κλίμα και κυρίως στη Χαλκιδική. Στις τρεις χερσονήσους της Χαλκιδικής λοιπόν η βλάστηση είναι μεσογειακή με κυρίαρχα είδη τις ελιές, τα πεύκα και τους σχίνους, ενώ στην ενδοχώρα τη απαντούν δάση δρυός, όπως και στη μεγαλύτερη έκταση της υπόλοιπης Μακεδονίας. Σε περιοχές με υψόμετρο συνήθως πάνω από 1.000μ.

εμφανίζεται η ζώνη με δέντρα κεντροευρωπαϊκής ή βορειοευρωπαϊκής προέλευσης όπως η οξιά και τα κωνοφόρα με χαρακτηριστικότερα είδη τη μαύρη πεύκη και την ερυθρελάτη. Πιο ψηλά, ανάμεσα στα 1.600 και στα 2.200μ. η οξιά και τα κωνοφόρα δίνουν τη θέση τους στην πεύκη τη λευκόδερμο. Πάνω από τα 2.000/2.200μ. σταδιακά τα δάση μειώνονται, για να εμφανιστούν συστάδες νάνων αρκεύθων, ενώ στη συνέχεια το τοπίο γίνεται αλπικό. Είναι βέβαιο ότι κατά την αρχαιότητα τα δάση καταλάμβαναν μεγαλύτερες εκτάσεις και φιλοξενούσαν πολλά είδη άγριας πανίδας. Όπως διαβάζουμε στις πηγές, στα δάση της Μακεδονίας ζούσαν –εκτός από τα μικρά ζώα- αρκούδες, βόνασοι, ελάφια, κάπροι, λύγκες αλλά και λιοντάρια. Σήμερα εξακολουθούν στα ίδια δάση να ζουν κάπροι, ελάφια και περιορισμένος αριθμός αρκούδων. Μεγάλα τμήματα της Μακεδονίας καταλαμβάνονται σήμερα από πεδινές εκτάσεις. Οι καλλιεργήσιμες γαίες είναι εκτεταμένες και σε ένα ποσοστό βρίσκονται σε εκτάσεις που στην αρχαιότητα καταλαμβάνονταν από νερό ή ήταν ελώδεις και έχουν πλέον αποξηρανθεί. Πλέον η καλλιεργήσιμη γη δεν περιορίζεται στις πεδιάδες αλλά και σε λοφώδεις και ημιορεινές περιοχές, οι οποίες κατά την αρχαιότητα θα καλύπτονταν από δάση, τα οποία έχουν αποψιλωθεί στο πέρασμα των αιώνων. Οι καλλιέργειες στη Μακεδονία περιλαμβάνουν μια μεγάλη σειρά ειδών, όπως δημητριακά, όσπρια, βαμβάκι, καπνός αλλά και κηπευτικά, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί το ποσοστό των δενδροκαλλιεργειών.

Σε ό,τι αφορά τον ορυκτό πλούτο της Μακεδονίας, η σημερινή κατάσταση φαίνεται να αντικατοπτρίζει την κατάσταση που επικρατούσε και κατά την αρχαιότητα: χρυσός υπάρχει στο Παγγαίο, στη Στρατονίκη της Χαλκιδικής, στον ποταμό Γαλλικό -ο Εχέδωρος των αρχαίων- και στην περιοχή των Σερβίων Κοζάνης. Σίδηρος βρίσκεται στη Θάσο και σιδηροπυρίτες στη Χαλκιδική, όπου υπάρχουν επίσης μόλυβδος και μαγνήσιο. Τέλος αξίζει να σημειώσουμε τους υδρογονάνθρακες της Θάσου και τους λιγνίτες της Πτολεμαΐδας και του Αμυνταίου, που αποτελούν δύο από τις σημαντικότερες ενεργειακές πηγές της Ελλάδας.

Ως προς τη γεωμορφολογία της Μακεδονίας ένα σημείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε ιδιαίτερα είναι η διαμόρφωση της σημερινής πεδιάδας των Γιαννιτσών και του Θερμαϊκού κόλπου. Οι σχετικές έρευνες που έχουν γίνει, έδειξαν ότι όλη αυτή η περιοχή κατά τους προϊστορικούς χρόνους

καταλαμβάνονταν από μέτριου βάθους νερά, ενώ στις παρυφές της υπήρχαν αβαθή ύδατα και έλη (θάλασσα ή λίμνη του Λουδία). Η θάλασσα έφθανε κοντά στον οικισμό της Νέας Νικομήδειας Ημαθίας και στο Αρχοντικό Πέλλας. Οι προσχώσεις των ποταμών είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή επίχωση των υδάτων, διαδικασία η οποία είχε ήδη ξεκινήσει στα κλασικά χρόνια (5^{ος} αι. π.Χ.) και οδήγησε πλέον στους όψιμους ρωμαϊκούς χρόνους (2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.) στον αποκλεισμό των υδάτων, τα οποία μετατράπηκαν στον Βάλτο των Γιαννιτών και διαμόρφωσαν την ακτογραμμή του Θερμαϊκού, ο οποίος ακόμη σήμερα δέχεται την προσχλωσιγενή επίδραση των ποταμών. Ο βάλτος αποξηράνθηκε τη δεκαετία του '30, απαλλάσσοντας τους κατοίκους από την ελονοσία και δίνοντας τη θέση της στην εύφορη πεδιάδα Θεσσαλονίκης-Βέροιας-Γιαννιτών.

Το τελευταίο αυτό σημείο της συζήτησής μας οδηγεί στο επόμενο ερώτημα που θα θέσουμε προσπαθώντας να προσεγγίσουμε το τοπίο της προϊστορικής Μακεδονίας και το οποίο έχει να κάνει με το πως έμοιαζε το τοπίο της Μακεδονίας την προϊστορική εποχή και μάλιστα στις περιοχές που βρίσκονταν στην ακτίνα δράσης των προϊστορικών οικισμών. Είδαμε ήδη ότι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του σημερινού τοπίου της Μακεδονίας, η κεντρική πεδιάδα, ήταν κατά την προϊστορία θάλασσα. Το ίδιο συνέβαινε και με άλλες υδάτινες περιοχές, όπως η λίμνη του Αχινού στις Σέρρες και η Κίτρινη λίμνη (Σαριγκιόλ) στην Κοζάνη. Αναφέραμε επίσης ότι η βλάστηση ήταν πολύ πιο πυκνή από τη σύγχρονη εποχή και δάση κάλυπταν τα βουνά αλλά και μεγάλο μέρος των περιοχών με χαμηλό υψόμετρο. Προκειμένου να πλησιάσουμε περισσότερο στο περιβάλλον ενός προϊστορικού οικισμού είναι απαραίτητη η βοήθεια της Περιβαλλοντικής Αρχαιολογίας και των Θετικών Επιστημών, οι οποίες με τις μεθόδους τους επιτρέπουν την ανασύνθεση του χώρου που περιέβαλε μια προϊστορική κοινότητα και από τον οποίο ο άνθρωπος αντλούσε αυτά που χρειαζόταν για την επιβίωσή του. Η *Αρχαιοπαλυνολογία* (η μελέτη εξέλιξης του αρχαιοπεριβάλλοντος με βάση το σύνολο των γυρεόκοκκων και σπορίων που έχουν μεταφερθεί σε μια θέση με φυσικό τρόπο ή μέσω των ανθρώπινων δραστηριοτήτων), η *Ανθρακολογία* (η μελέτη του περιβάλλοντος ενός οικισμού μέσω των καταλοίπων ξυλάνθρακα, δηλαδή απανθρακωμένου ξύλου από κατασκευές, αντικείμενα κ.λ.π., που συλλέγεται κατά την ανασκαφή), η *Αρχαιοζωολογία* (η μελέτη των ζωικών καταλοίπων

ενός οικισμού, δηλαδή οστών και κεράτων), η *Αρχαιοβοτανολογία* (η μελέτη των καταλοίπων φυτικών προϊόντων που αποθηκεύονταν ή μαγειρεύονταν σε έναν οικισμό), είναι μερικές μόνο από τις επιστήμες που βοηθούν προς αυτή την κατεύθυνση.

Ένας από τους λίγους ανασκαμμένους προϊστορικούς οικισμούς της Μακεδονίας στους οποίους έγινε μια τέτοιου τύπου ολιστική προσέγγιση του αρχαιοπεριβάλλοντος είναι ο λιμναίος οικισμός του Δισπηλιού Καστοριάς. Οι ειδικοί που μελέτησαν το υλικό κατέληξαν σε εξαιρετικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με το οικολογικό περιβάλλον του οικισμού και με την ανθρώπινη δραστηριότητα που αναπτύχθηκε σε αυτό. Διαπιστώθηκε ότι μεγάλα δάση κάλυπταν τη γύρω περιοχή, με κυρίαρχη την παρουσία των μικτών φυλλοβόλων δασών με βελανιδιές, γαύρους, φτελιές, φλαμουριές φουντουκιές και καρυδιές. Σε μεγαλύτερα υψόμετρα εμφανίζονταν δάση με οξιές και κωνοφόρα, ενώ δεν έλειπαν οι θαμνώδεις εκτάσεις. Στις ρεματιές υπήρχαν είδη όπως κраниές και σφένδαμοι, στις παρόχθιες ζώνες κυρίαρχη ήταν η παρουσία του σκλήθρου, ενώ οι καλαμιές βρίσκονταν σε περιορισμένες συστάδες. Στις περιοχές που βρίσκονται σε άμεση γεινίαση με τον οικισμό διαπιστώθηκε ότι ήταν έντονη η παρουσία των αγρωστωδών και των καλλιεργούμενων δημητριακών, γεγονός που οδήγησε τους ειδικούς στο συμπέρασμα ότι οι γεωργοί του Δισπηλιού είχαν επιλέξει για την καλλιέργεια τις εκτάσεις που βρίσκονταν απολύτως δίπλα στον κατοικημένο χώρο. Αυτή η επιλογή δεν είχε να κάνει μόνο με τις ευκολίες που προσφέρει στον αγρότη η μικρή απόσταση από το σπίτι στο χωράφι του αλλά κυρίως με τη ευφορία των χωραφιών που βρίσκονταν κοντά στη λίμνη. Τα κύρια γεωργικά προϊόντα που καλλιεργούνταν ήταν το μονόκοκκο και δίκοκκο σιτάρι αλλά εντοπίστηκαν και άλλα είδη σιτηρών, όπως το σιτάρι σπέλτα και το κριθάρι, όσπρια όπως η φακή, το μπιζέλι, το λαθούρι, το ρόβι και αρκετά είδη φρούτων και καρπών, όπως το άγριο αχλάδι, το βατόμουρο, το κράνο, ο σαμπούκος, το σταφύλι και η τσικουδιά, τα οποία συνέλεγαν οι κάτοικοι του οικισμού εμπλουτίζοντας έτσι τη διατροφή τους. Τα πυκνά και κοντινά σε απόσταση δάση πρόσφεραν θήρα και βέβαια το υγρό στοιχείο, η λίμνη, δεν συμπλήρωνε απλώς τη διατροφή των κατοίκων με ψάρια αλλά είχε κυρίαρχη παρουσία καθώς ο ίδιος ο οικισμός ήταν λιμναίος και έτσι η οργάνωση του χώρου του διαμορφωνόταν σε μεγάλο βαθμό από το υγρό στοιχείο. Υπολογίζεται ότι το κλίμα δεν ήταν

πολύ διαφορετικό από το σημερινό: χειμώνες με χαμηλές θερμοκρασίες και καλοκαίρια υγρά. Το μεγάλο ύψος των βροχοπτώσεων –80 έως 100 χιλιοστά ετησίως- ευνοεί σήμερα όπως και στην προϊστορική εποχή την ανάπτυξη της βλάστησης και κυρίως των πλατύφυλλων φυλλοβόλων δέντρων και των κωνοφόρων σε μεγαλύτερα υψόμετρα. Η μελέτη των παλυνολογικών και των ανθρακολογικών δεδομένων έδειξε ότι η ανθρωπογενής επίδραση στο φυσικό περιβάλλον ήταν ελάχιστη κατά τη διάρκεια ζωής του οικισμού. Σκιαγραφείται λοιπόν το τοπίο ενός οικισμού, ο οποίος αναπτύσσεται σε ένα φυσικό περιβάλλον κατά πολύ όμοιο με αυτό που αντικρύζουμε σήμερα. Οι κάτοικοι εκμεταλλεύονταν όλες τις δυνατότητες που τους προσέφερε ένα πλούσιο σε πόρους φυσικό περιβάλλον αλλά δεν επενέβησαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να το διαφοροποιήσουν ουσιαστικά.

Ως ένα άλλο παράδειγμα μελέτης, η οποία οδήγησε στη συναγωγή συμπερασμάτων για την οικονομία και το αρχαιοπεριβάλλον ενός προϊστορικού οικισμού, είναι αυτή που έγινε με βάση το αρχαιοζωολογικό υλικό του οικισμού στο Αρχοντικό της Πέλλας. Η μελέτη πέρα από την αναγνώριση των οικόσιτων και άγριων ειδών, τα οποία εμφανίζονται στη θέση, οδήγησε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την οικονομία του οικισμού. Παρατηρήθηκε ότι κατά τη μετάβαση από τη φάση της Πρώιμης εποχής του Χαλκού στη Μέση υπάρχει αύξηση της οικόσιτης κτηνοτροφίας βοοειδών και χοιροειδών κατά 10% με αντίστοιχη μείωση του κυνηγιού. Οι λόγοι αυτής της αλλαγής αναζητούνται σε παράγοντες, όπως η μείωση του φυσικού αποθέματος άγριας πανίδας λόγω της υπερθέρμανσης ή/και της αποδάσωσης, ενώ σημαντική επίδραση θα πρέπει να είχε η βελτίωση των μεθόδων της κτηνοτροφίας, η οποία θα είχε ως συνέπεια την καλύψη ολοένα και μεγαλύτερου ποσοστού διατροφικών αναγκών των κατοίκων από τα οικόσιτα ζώα. Άλλες παρατηρήσεις έχουν να κάνουν την διαφορετική εκμετάλλευση κάθε είδους: για παράδειγμα διαπιστώθηκε η εκμετάλλευση όλων των ειδών ως προς το δέρμα, ενώ στα αιγοπρόβατα υπάρχει έμφαση στην εκμετάλλευση κρέατος, μυελού και μαλλιού και λιγότερο στην εκμετάλλευση του γάλακτος. Στα βοοειδή, τα οποία παίζουν σημαντικό ρόλο στην οικονομία του Αρχοντικού, δίνεται έμφαση στην εκμετάλλευση δέρματος και μυελού και επιλεκτικά του κρέατος, ενώ η γαλακτοπαραγωγός χρήση δε φαίνεται σημαντική. Ανάμεσα στα θηράματα που καταναλώνονταν στον

οικισμό, κυρίαρχη είναι η παρουσία των ελαφοειδών, για τα οποία η έρευνα έδειξε ότι θα πρέπει να θηρεύονταν εποχιακά και συγκεκριμένα κατά τη χειμωνιάτικη περίοδο, όταν τα ζώα κατέβαιναν σε χαμηλότερα υψόμετρα, ενώ η εκμετάλλευσή τους ήταν σύνθετη και περιλάμβανε, εκτός βέβαια από το κρέας, το δέρμα, τον μυελό και τα κέρατα για την κατασκευή εργαλείων.

Στο Αγγελοχώρι Ημαθίας, έναν οικισμό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού οι περιβαλλοντικές έρευνες οδήγησαν σε σημαντικές παρατηρήσεις για το αρχαιοπεριβάλλον και την οικονομία: η θέση, η οποία σήμερα βρίσκεται μέσα στον κάμπο Βέροιας-Γιαννιτσών, κατά την προϊστορική εποχή βρισκόταν πολύ κοντά στη θάλασσα και πιθανότατα περιβαλλόταν από έλη. Γύρω από τον οικισμό υπήρχαν εκτάσεις πρόσφορες για καλλιέργεια δημητριακών και για βοσκοτόπια, ενώ σε αποστάσεις που μπορούσαν να διανυθούν βρίσκονταν οι λοφοσειρές της Νάουσας, οι οποίες ακόμα σήμερα είναι δασωμένες και έτσι αποτελούσαν πρόσφορους κυνηγότοπους για τους προϊστορικούς κατοίκους της περιοχής. Η μελέτη των αρχαιοζωολογικών καταλοίπων έδειξε τη σημαντική θέση του κυνηγιού στις διατροφικές συνήθειες, χωρίς βέβαια να λείπουν τα εξημερωμένα είδη, όπως τα αιγοπρόβατα, οι χοίροι, τα βοοειδή. Η παλυνολογική έρευνα επιβεβαίωσε την καλλιέργεια δημητριακών κοντά στον οικισμό αλλά και τη μεταφορά δέντρων ή/και κλαδιών πεύκης από το βουνό, ενώ η αρχαιοβοτανολογική μελέτη έδωσε στοιχεία για την επεξεργασία και την κατανάλωση δημητριακών και παραγώγων τους, ανάμεσα στα οποία το πλιγούρι. Πέρα από τις ποικίλες πληροφορίες, που αντλούνται από τις περιβαλλοντικές έρευνες στο Αγγελοχώρι για το περιβάλλον, τη διατροφή και γενικότερα την καθημερινή ζωή, διαπιστώνεται ότι στην περίπτωση αυτού του οικισμού το φυσικό περιβάλλον επέδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση του ίδιου του χώρου. Ο οικισμός ιδρύθηκε σε μια φυσικά επίπεδη περιοχή, η οποία ανυψώθηκε τεχνητά με τη βοήθεια άμμου, που υπήρχε άφθονη λόγω των ποταμών και των ελών. Η άμμος στρώθηκε σε παχιά στρώματα, έτσι ώστε τα σπίτια να κτιστούν σε ένα χαμηλό ύψωμα, με όλες τις θετικές συνέπειες που είχε αυτό τόσο στην προστασία από τις πλημμύρες και άλλες φυσικές απειλές όσο και στην πραγματική και συμβολική σηματοδότηση του ενδοκοινοτικού χώρου σε σχέση με τον εξωκοινοτικό. Εκτός από την επιχωμάτωση με άμμο το μεγάλο αυτό έργο συμπληρώνεται από ένα ογκώδες άνδηρο, κατασκευασμένο από

ξύλο, άμμο, πέτρες και πηλό και περιβάλλει τον οικισμό. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι οι άνθρωποι που κατοίκησαν το Αγγελοχώρι επένδυσαν χρόνο και κόπο για να δώσουν στο χωριό τους θέση, διάταξη και διάσταση στον χώρο και παράλληλα με αυτόν τον τρόπο διαμόρφωσαν το τοπίο της συγκεκριμένης περιοχής με τρόπο που χαράχθηκε ανεξίτηλα στον χρόνο και στον χώρο.

Αυτή η παρατήρηση μας δίνει τη δυνατότητα να επιστρέψουμε στην αρχή της συζήτησής μας για τον χώρο και τον άνθρωπο. Στη Μακεδονία ο οικισμός –όπως αυτός στο Αγγελοχώρι- που έχει τη μορφή χαμηλού ή ψηλού γηλόφου με απότομες ή ομαλές πλαγιές και με σχήμα που ποικίλει και έχουμε συνηθίσει να τον ονομάζουμε «τούμπα», αποτελεί έναν από τους χαρακτηριστικότερους οικιστικούς τύπους. Συνήθως δεσπόζουν στο τοπίο και είναι ορατοί από μεγάλες αποστάσεις. Σε άλλες όμως περιπτώσεις –εκεί όπου υπάρχουν και φυσικά υψώματα στη γύρω περιοχή ή υπάρχει πολύ πλούσια βλάστηση- δε διακρίνονται εύκολα και δημιουργούν την εντύπωση ότι αποτελούν φυσικούς λοφίσκους. Βέβαια πολλοί προϊστορικοί οικισμοί είναι ιδρυμένοι σε επίπεδες θέσεις και γι'αυτό είναι περισσότερο ευάλωτοι στις σύγχρονες επεμβάσεις και κυρίως στην καλλιέργεια αλλά και δυσκολότερα εντοπίσιμοι. Αυτού του τύπου οι οικισμοί εντοπίζονται τυχαία ή με επιφανειακές έρευνες, όπως και οι οικισμοί που βρίσκονται στις πλαγιές ή στην κορυφή φυσικών υψωμάτων και σε σπήλαια. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις τα προϊστορικά χωριά αποτελούν αναπόσπαστα κομμάτια του παρελθόντος και σύγχρονου –ας ελπίσουμε και του μελλοντικού- τοπίου της Μακεδονίας. Είναι ... *«εγγραφές του χρόνου πάνω στον χώρο»*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Acheson Ph.E. & Davis J.L., Περιφερειακές μελέτες, αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα και αρχαιολογία του τοπίου στην Ελλάδα σε: Π. Ν. Δουκέλλης, *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα 2005, 33-58.
- Alcock S.E., *Archaeologies of the Greek Past. Landscape Monuments and Memories*, Cambridge 2000.
- Ashmore V.V. & Knapp A.B., *Archaeologies of Landscape: Contemporary Perspectives*, Oxford 1999.
- Bender B. (ed.), *Landscape: Politics and Perspectives*, Oxford 1993.
- Butzer K.W., *Archaeology as Human Ecology*, Cambridge 1982.
- Cherry J.F., Davis J.L., Mantzourani E., *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands from the Earliest Settlement until Modern Times*, Los Angeles 1991.
- Δουκέλλης Π. Ν., Περί των ιστοριών του τοπίου, *Τα Ιστορικά* 8, 1998, 85-102.
- Δουκέλλης Π. Ν., Αναζητώντας το τοπίο σε: Π. Ν. Δουκέλλης, *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα 2005, 13-31.
- Koen A., Τοπίο και μορφή στην αρχαία ελληνική τέχνη σε: Π. Ν. Δουκέλλης, *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα 2005, 105-129.
- Foucault M., Questions on Geography σε: Gordon C. (ed.), *M. Foucault: Power/Knowledge*, New York 1980.

- Graham B., Ashworth G.J., Tunbridge J.E., *A Geography of Heritage. Power, Culture and Economy*, London 2000.
- Hedreen G., *Capturing Troy: The Narrative Functions of Landscape in Archaic and Early Classical Greek Art*, Ann Arbor 2005.
- Hirsch E., O'Hanlon M. (eds.), *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*, Oxford 1995.
- Kuechler S., Landscape as Memory: The Mapping of Process and its Representation in a Melanesian Society σε: Bender B. (ed.), *Landscape. Politics and Perspectives*, Providence and Oxford 1993, 85-106.
- Κούλη Κ. Δισπηλιό και Παλυνολογία: προσεγγίζοντας το παλαιοπεριβάλλον σε: Χουρμουζιάδης Γ.Χ. (επιμ.), *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002, 303-315.
- Κωστόπουλος Δ.Σ., Η αρχαιοπανίδα του προϊστορικού οικισμού Αρχοντικού Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 14, 2000, 435-453.
- Λεοντή Α., *Τοπογραφίες του Ελληνισμού*, Χαρτογραφώντας την Πατρίδα, Αθήνα 1998.
- Μαγκαφά Μ., Η αρχαιοβοτανική μελέτη του οικισμού σε: Χουρμουζιάδης Γ.Χ. (επιμ.), *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002, 115-134.
- Ντίνου Μ., Η παλαιοβλάστηση γύρω από τον οικισμό και η χρήση της σε: Χουρμουζιάδης Γ.Χ. (επιμ.), *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002, 317-329.
- Sivignon M., Η γεωγραφική εικόνα της Μακεδονίας σε: Μ.Β. Σακκελαρίου, *Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, 12-27.
- Schama S., *Landscape and Memory*, New York 1995.
- Σολομών Ε., Το αρχαιολογικό μνημείο ως τοπίο: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις μιας γεωγραφικής έννοιας, *Κριτική Διεπιστημονικότητα* Ι, 2005, 74-97.
- Σταυρίδης Σ., *Η Συμβολική Σχέση με το Χώρο: Πως οι Κοινωνικές Αξίες Διαμορφώνουν και Ερμηνεύουν το Χώρο*, Αθήνα 1990.

- Στεφανή Λ., Βαλαμώτη Σ.Μ., Κωνσταντινίδου Α., Το ερευνητικό πρόγραμμα του προϊστορικού οικισμού Αγγελοχωρίου. Οι γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες και οι διατροφικές συνήθειες στο Αγγελοχώρι της ΥΕΧ, *ΑΕΜΘ* 18, 2004, 431-438.
- Τερκενλή Θ., *Το πολιτισμικό τοπίο: γεωγραφικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1996.
- Tilley C., *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*, Oxford and Providence 1994.
- Tilley C., *Metaphor and Material Culture*, Oxford 1999.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ. (επιμ.), *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002.

Δρ. Λιάνα Στεφανή

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης